

A HIDEGHÁBORÚ ÉS A KÉMKEDEÉS

Európa társadalmi, gazdasági téren kialakított hegemóniája végig kísérte a második évezredet egészen a II. világháborúig. 1945 után drasztikus változások tanúi vagyunk, két új sarkpont polarizálta újra a világot: az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió. „Európa korszaka” elmúlt, amely vészesen egybecseng Alexis de Tocqueville 1835-ben elhangzott jóslatával, aki előre látta, hogy a glóbusz két felét két hatalom fogja uralni, az Egyesült Államok és Oroszország.¹ Kísérteties módon 1945 után a tocqueville-i jóslat a hidegháborúban öltött testet. A „korszakváltás” másik oldala egy addig elképzelhetetlen dimenziót nyitott meg az emberiségnek, az atomenergiát, és ahogy ezt már Vergilius jó kétezer évvel ezelőtt megénekelte, a fegyverkezés nyert itt is először teret.² Hogy a korszakváltás két oldalán hogyan kapcsolódott egybe, és milyen szerepe volt az atomkérdésnek a hidegháború generálásában, illetve milyen titkosszolgálati módszereket alkalmaztak ezzel összefüggésben, ez máig is kérdés és vita tárgya.³

A II. világháborút követően a náciellenes szövetségesek között az addig csak alig, vagy látenszen meghúzódó ellentétek egyre inkább felszínre kerültek, a két nagyhatalom érdekeinek ütközése érdekszférák kialakulásához és megszilárdulásához vezetett, mely egyre inkább világméreteket öltött.⁴ Az ellentétek alapvető gazdasági, társadalmi és politikai okain túl meghatározó volt az ideológiai eltökéltség és motiváció is. Az Egyesült Államok, történelmi hagyományainak megfelelően, a liberális demokrácia expansionistájaként, egyfajta „megváltóként” próbálta saját rendszerét favorizálni, míg a Szovjetunió a leninizmus–sztálinizmus jegyében a kommunista világforradalom és szocializmus győzelméért nemcsak favorizálásra, hanem komoly lépésekre is el volt

¹ Alexis de Tocqueville: *Democracy in America*. (Szerk. J. P. Mayer). New York: Garden City, Doubleday, 1969, pp. 412–413. [Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Európa, 1993.]

² „Arma virumque cano...” (Verg. *Aen.* I, 1)

³ Jelen dolgozat sem kíván egyértelmű választ adni, csupán egy lehetséges értelmezést ad a dokumentumok tükrében.

⁴ A hidegháború kezdeti eseménytörténetéhez, az „antagonisztikus kooperáció” felbomlásához l. Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai /1945–1989/*, Budapest, 1992, pp. 9–110; John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2001, pp. 15–162.

szánva. Mindezt fontos tudni, ugyanis az atombomba és felhasználhatóságának kérdéseit, valamint az ezzel kapcsolatban folytatott kémtevékenységet egyéb, hagyományos katonai–politikai szempont mellett nagyban befolyásolta a két nagyhatalom ideológiai és morális alapvetése.⁵

Ugyanakkor a gazdasági teljesítőképesség még inkább kihatott a hagyományos fegyverzet és az atomfegyverek előállításának minőségére és mennyiségére. Ezen a téren azonban alapvetően eltérések mutatkoztak a két „főszereplő” között. Az Egyesült Államok a világ egyértelmű gazdasági vezető hatalmává és erejévé vált, szinte korlátlan forrásokat biztosíthatott fejlesztéseihez.⁶ A már meglévő tengeri és légi fölényét felhasználva stratégiai potenciálját drasztikusan megnövelhette, ami a bomba bevetetősége szempontjából elsődleges fontosságú volt.⁷ Ezzel szemben a Szovjetunió gazdasága és infrastruktúrája súlyos károkat szenvedett. Az amerikai gazdasági támogatás megszűnte után vissza kellett térjenek az 1928 előtti tervgazdálkodáshoz, ami a nehézipar egyoldalú fejlesztését jelentette a mezőgazdaság és könnyűipar kárára, ezzel viszont szinte helyrehozhatatlan szerkezeti károkat okoztak a szovjet gazdaságnak. Mindazonáltal már a háború alatt elkülönítették a szovjet atombomba kifejlesztéséhez szükséges forrásokat az új stratégiai fegyverfejlesztési program keretén belül.⁸ A szovjet hadseregfejlesztésben azonban megmaradt a hagyományos fegyvernemek fejlesztésének tendenciája.⁹

A nukleáris energia és harctéri felhasználásának kutatása természetesen nem az alakuló hidegháborús világpolitika nyomán indult meg, gyökerei egészen a háború előtte nyúlnak vissza. Az Egyesült Államokban, bár a hadsereg professzionalitása a háború előtt nem érte el az európai szintet, F. D. Roosevelt felismerte a hitleri Németországban rejlő veszélyeket és 1941-ben az atom-

⁵ Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a későbbi kísérleti atomrobbantásokkal kapcsolatban a Szovjetunió megkésett politikát folytatott. Bár a probléma felismerése viszonylag korán megtörtént, valamint a technikai feltételek is rendelkezésre álltak, mégis késett a robbantás. Ez az orosz történelmi tradícióból származó rendszerspecifikus megkésett reakciókifejtésének tulajdonítható, azaz egy-egy problémát a szükségesnél lassabban reagált le a szovjet politika.

⁶ Az Egyesült Államok háborút követő gazdasági helyzetéhez l. Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tüdőklése és bukása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992, p. 337.

⁷ L. Kennedy, p. 338. A kezdetben informális amerikai befolyás egyre formálisabb és kuszább formát öltött a hidegháború révén érdekszférájába került országokban.

⁸ L. Kennedy, pp. 341–342.

⁹ Kezdetben a fokozott fegyverfejlesztés is az amerikai atommonopóliumának ellensúlyozására szolgált.

bomba kifejlesztése mellett döntött.¹⁰ Ezt támasztották alá a náci bombafejlesztésekről szóló híresztelések is. A Los Alamosban zajló kísérletek vezetője, Julius Robert Oppenheimer irányításával, Enrico Fermi hathatós közreműködésével 1942-re elkészült az első atomreaktor,¹¹ majd 1945 júliusában megalakták az első atombombát is.¹² A robbantás után nem sokkal két bizottság is összeült, hogy eldöntsék bevethető-e az új fegyver Japán ellen.¹³ A Henry Stimson hadügyminiszter és James F. Byrnes külügyminiszter vezette katonai bizottság a bomba alkalmazhatósága mellett döntött, míg a szociális bizottság, sok tudós részvételével, teljesen ellentétes álláspontra jutott.¹⁴ Mint oly sok-

¹⁰ A Manhattan-terv (lásd II. dokumentum, 9. jegyzet) megvalósítását több tényező is elősegítette az Egyesült Államokban. Az 1930-as évekre az egyetemek és kutatóintézetek színvonala elérte az európai elitegyetemek szintjét, sőt egyes esetekben meg is haladta azokat. Az amerikai állam szinte kiapadhatatlan pénzforrásai nem szabtak anyagi határokat a kutatóknak, mindemellett a kutatóintézetekben nyugodtan folyhatott a tudományos munka a viszonylagos stratégiai biztonság, azaz a háborús zónáktól való nagy távolság, és a demokratikus intézményrendszerek miatt. Nem elhanyagolható a kiváló zsidó származású német tudósok nácizmus előli emigrációja sem, hiszen többnyire az Egyesült Államokban folytatták tevékenységüket. L. Gaddis, pp. 166–168.

¹¹ Az első láncreakció 1942. december 2-án sikerült létrehozni, ezután nagyobb lendületet kapott a bombafejlesztés.

¹² A világ első kísérleti atomrobbantást 1945. július 16-án hajtották végre Alamogordóban (Új-Mexikó). Egy korabeli anekdota szerint az újságíróknak és tudósoknak felállított figyelőstandot túl közel helyezték el, és a robbanás lökéshulláma feldöntötte. A nézőknek a meglepetésen kívül más bajuk nem esett.

¹³ Az új fegyver egyedülálló volt az eddigi hadtörténelemben, óriási hatóerejével felmérhetetlen taktikai előnyhöz juttathatta birtokosát. Ez válaszút elé állította mind a Szovjetuniót (lásd később) mind pedig Európát. Az európai államok lehetősége a felzárkózás vagy a lemaradás volt. Anglia és Franciaország az atomfegyvert a nagyhatalmiság fenntartásának viszonylagosan olcsó eszközének tartotta, ami irreálisnak tűnhetett még a kortársak szemében is, tekintve a bomba előállításához és gyártásához szükséges tőkeerőt és szakembergárdát. A bombával a fegyverek fejlettségi és felhasználási célja között megbomlott az eddig fennálló egyensúly, ám a II. világháború során még a hagyományos paradigma dominált, így megérthetjük Truman döntésének racionális alapját. Ugyanakkor az Egyesült Államoknak más eszközei is lettek volna Japán térdre-kényszerítésére (tengeralttjáró-hadjárat, B-29-es stratégiai bombázók bevetése), mindazonáltal az atombomba a szovjeteknek küldött üzenet is volt egyben, hogy megérte előállítása és még használni is merik. L. Kennedy, p. 336, p. 349; Gaddis, p. 165.

¹⁴ A bizottsági munkában résztvevő Einstein szerint egy lakatlan szigeten felrobbantott bomba demonstrációs hatása is elegendő lenne a kapituláció kicsikarásához.

szor, a fegyverek szava most is erősebb volt, Hirosima és Nagaszaki városok a földdel váltak egyenlővé.¹⁵

Az amerikaiak stratégiai előnyüket azonban nem tudták teljesen megőrizni, mivel a szovjetek egyrészt saját kutatásokat is folytattak, másrészt aktív kémtevékenység révén próbálták kitölteni a „fehér foltokat”. Truman a potsdami konferencián közölte Sztálinnal a fegyver meglétét, és Churchill visszaemlékezései alapján Sztálinnak fogalma sem volt a bomba mibenlétéről, Zsukov marsall azonban már árnyaltabb képet tár elénk, szerinte Sztálin meg se rezdült a hírré, ám amikor visszatértek Moszkvába, azonnali intézkedéseket foganatosított.¹⁶ Sztálin intézkedése azonban nem jelentette az atomkutatások kezdetét,¹⁷ a Leningrádi Elméleti Fizikai Intézetben már több éve folyt a kutatás, most pedig még nagyobb lendületet kapott. A Politikai Bizottság irányító részlegébe a szovjet gazdaságpolitikai döntéshozatal bekapcsolta az atombombafejlesztést is. E koncepciózus fejlesztési program keretében három hivatalt hoztak létre:¹⁸ 1945. augusztus 7-én Lavrentyij Berija¹⁹ kapta meg a nukleáris program vezetését, aki ugyanakkor Állambiztonsági Népbiztos is volt. Amint látni fogjuk, nem véletlen, hogy a kémkedés és az atomkutatás politikai irányítása ilyen magas szinten összefonódott. Az atomkutatás tudományos vezetője, Igor V. Kurcsatov minden anyagi támogatást megkapott Sztálintól. Bár a szovjet kutatások szinkronban voltak az amerikai fejlesztésekkel, a szovjet politikai adminisztráció általam már jelzett rendszerspecifikus lassúsága miatt a bomba

¹⁵ Az első bombát 1945. augusztus 6-án, a másodikat augusztus 9-én dobták le. Az atombombát Hirosima emelte be véglegesen a hidegháború színterére, és evvel választóvonal is lett egyben, mivel ezután a szovjet–amerikai vetélkedés lett a meghatározó.

¹⁶ L. Winston Churchill: A második világháború. Vol. 2. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989, pp. 646–654. Sztálin e kettős játékaival kiváló politikát folytatott, ami előrevetíti az 1950-ig tartó szovjet atomdiplomáciát is, azaz, hogy a nyugat előtt azt színelni, hogy a kérdés marginális fontosságú, a színpalok mögött viszont gőzerővel támogatni a kutatásokat.

¹⁷ A szovjetek 1941. augusztus 10-én kelt hírszerzési jelentés óta tudták, hogy az angolok és az amerikaiak bombakutatásokat végeznek.

¹⁸ A másik két hivatal vezetője Malenkov és Andrej Szaharov lett. Az előbbi a sugárhajtású repülőket fejlesztését felügyelte, az utóbbi pedig a radartechnológia fejlesztését, később a termomonukleáris programot irányította.

¹⁹ A „régivonalas” Molotov nem volt elég felkészült és dinamikus az atomprogram irányításához, így a sokkal jobb szervezői készséggel és kiváló hírszerzési tapasztalattal rendelkező Berija lett az új vezető.

realizálása még váratott magára. Kurcsatov is elismerte, hogy ebben a politikai környezetben a kémkedés-hírszerzés információi döntő szerepet játszottak.²⁰

Az európai „mágneses tér” háborút követő depolarizációját „újrapolarizáló” két nagyhatalom, az Egyesült Államok és Szovjetunió akkor még látens hidegháborús katonai gazdasági versenyében²¹ tehát a szovjetek számára, akik az amerikaiakhoz viszonyítva sokkal gyengébb és gyéreb gazdasági, tudományos és pénzügyi infrastruktúrával rendelkeztek, az atomtitkok megszerzése létfontosságú volt, mivel az atomkérdés a formálódó hidegháború egyik legfontosabb tényezőjévé vált. A szovjetek ezt már akkor is sejtették, sőt tudták. Az atombomba felhasználhatósága azonban hatóerejének növekedésével együtt csökkent,²² és így paradox módon a világ legfélelmetesebb fegyvere a békét megeremtő elásott csatabárddá változott, de akárcsak a csatabárdot, ezt is elő lehetett ázni, ha a helyzet megkívánta. A kémkedés hathatóságát mi sem bizonyította jobban, mint hogy 1945–46-ban több tárgyalás is folyt az atomkérdés nemzetközi felügyeletéről, ez azonban az egyetlen akkori atommonopolista, az Egyesült Államok kezén hagyta volna a létező bombákat, és így a Szovjetunió számára elfogadhatatlan volt.²³ Ez is hozzájárult a szovjetek bombaprogramjának felfuttatásához, amelyhez azonban a kémkedés adatai és megfelelő

²⁰ L. David Holloway: *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1954*. New Haven: Yale University Press, 1994, p. 91; Kurcsatov megjegyzését maga Molotov is megerősíti: „Csekistáink kitűnő hírszerző tevékenységet folytattak, elloptak mindent, amire szükségünk volt.” Idézi: Gaddis, p. 180.

²¹ Az explicit konfrontációt az 1947. március 12-én elhangzott Truman beszédhez, az ún. Truman doktrínához szokták kötni, amely megfogalmazta a feltartóztatás politikáját (containment policy), a szovjetek további térhódításának egyértelmű korlátozását (igaz, hogy még csak korlátozottan, Görögországra és Törökországra vonatkozóan), amely egyben az addigi konfrontáció diplomáciai betetőzése és a szovjet cordon sanitaire (útközőzóna) hidegháborús tényként való elismerése volt. L. Fischer, pp. 118–120.

²² Egyes vélemények szerint ahhoz a racionális felismeréshez, hogy a hatóerő óriási mértékű megnövekedésével lecsökken felhasználhatóságuk, az atombomba nélkül is eljutottak volna az 1945 utáni stratégiák. L. Gaddis, p. 165.

²³ 1945 nyarán magának Truman elnöknek is az volt a véleménye, hogy az Egyesült Államok, Anglia és Kanada, vagyis a „gyártási titok őrzői” nem fogják felfedni titkukat, amíg valamiképpen nem tudják korlátozni az atomenergia alkalmazását. L. Gaddis, p. 171; 1945 szeptemberében azonban gyorsan elvetették ezt az elképzelést, és a nemzetközi ellenőrzést kezdték el hirdetni. 1946 tavaszán Acheson és Lillenthal (Atomenergia Bizottság elnöke) az ENSZ elé terjesztettek egy javaslatot, amelyet később Bernard Baruch módosított. A módosított tervezet azonban még így is az amerikai atommonopoliumot volt hivatva fenntartani.

számú uránlelőhely kellett.²⁴ A program fontosságát mi sem jelzi jobban, mint hogy Sztálin 1946. január 25-én személyesen fogadta Kurcsatovot és kifejtette neki, hogy az atombombát széles fronton, orosz szinten, gyorsan létre kell hozni.²⁵ Ugyanakkor hangsúlyozta Kurcsatovnak, hogy a kémkedés során szerzett adatokat ellenőrizni kell, mivel a hírszerzésnél a dezinformálás elfogadott *modus operandi* volt.²⁶

A szovjet katonai hírszerzés az Egyesült Államokban az 1930-as évektől datálható, működési körének egyik fő bázisa az Amerikai Kommunista Párt és a szovjetekkel szimpatizáló baloldali értelmiségiek voltak, akik, bár az amerikai társadalom demokratikus többségéhez viszonyítva elenyésző erőt képviseltek, a Szovjetunió kémkedése számára viszont felbecsülhetetlen kapcsolatokat jelentettek.²⁷ Az 1930-as években főleg a Cambridge Egyetem kutatóit és hallgatóit próbálta beszervezni az NKVD, a megszerzett információkat azonban – London és Washington közös uránbomba fejlesztésén dolgozik – Sztálin először hitetlenkedve fogadta, és csak egy 1942. áprilisában történt véletlen folytán fordult 180 fokot atompolitikája.²⁸ A szovjet kémkedés elsősorban a kutatókat, egyetemi alkalmazottakat célozta meg.²⁹ Érdekes módon az is elősegít

²⁴ A Szovjetunió csak két helyről remélhetett uránt. A távol-keleti uránlelőhelyek kiaknázása nagyon bizonytalan volt, Kínában, a térség politikailag meghatározó országában, még folyt a polgárháború, nem lehetett tudni, hogy az ország melyik későbbi tábor tagja lesz. Az egyetlen lehetséges alternatíva Európa maradt. A háborút követő szovjet katonai megszállás alatt az Érc-hegység német oldalán uránércre bukkantak, így az itteni bányák az NKVD közvetlen irányítása alá kerültek. A külső szemlélőben felmerülhetett a kérdés: Miért olyan fontos pár német bánya Lavrentyij Berijának? L. Sudoplatov, Pavel – Sudoplatov, Anatolij – Schlechter, Jerrold L. – Schlechter, Leona P.: *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – A Soviet Spymaster*. Boston: Little, Brown, 1994, pp. 198–199.

²⁵ A beszélgetés részleteihez I. Gaddis, p. 182.

²⁶ L. 4. dokumentum; Kurcsatovnak minden jelentést ki kellett értékelnie és a szovjetek számára értékes információkat fel kellett dolgoznia.

²⁷ A szovjet kémkedés kapcsán nem térek ki a Rosenberg-ügyre, mivel a téma meg lehetőségen jól ismert és feldolgozott.

²⁸ Georgij Florov szovjet fizikus, aki nyugati tudományos lapokat böngészett munkájához, észrevette, hogy hirtelen eltűntek belőle az atomfizikával kapcsolatos hírek. Ezt levelében közölte Sztálinnal, aki a tudományos jelentésekkel szemben egy szubjektív, ám annál meggyőzőbb beszámolóinak sokkal inkább hitt. 1942. júniusában az NKVD aktivitása exponenciálisan felszökött Angliában és az Egyesült Államokban. Paradox módon a Manhattan-terv eltitkolásával pont az ellenkezőjét érték el.

²⁹ A kutatók közül ilyen szempontból kiemelkedik Klaus Fuchs német tudós, aki eredetileg a brit programban vett részt, majd átköltözött Los Alamosba. Fuchs tevé-

tette a hírszerzést, hogy az amerikaiak a Manhattan-tervnél a fő ellenséget a német hírszerzésben látták, és alaptalanul lebecsülték a szovjet kémek teljesítményét.

A szovjet külpolitika nemhivatalos irányvonala a Komintern Végrehajtó Bizottságán keresztül fejtette ki tevékenységét, amely nagyban elősegítette és koordinálta a kémtevékenységet. Ezt a tendenciát Boris Merkulov állambiztonsági népbiztos Berija belügyi népbiztoshoz írt jelentése is jól tükrözi, amely Oppenheimert is a kooperálók közt említi.³⁰ A kémkedés révén a szovjeteknek sikerült szert tenniük a legfontosabb információkra, kémtevékenységüket tehát sokrétűnek, professzionálisnak, és több tényezőnek nevezhetjük. Sokrétű, mivel mind a civil szervezeteknél, mind pedig a kutatásban is folyt hírszerzés. Professzionális, hiszen az amerikai kémelhárítás nem tudta megakadályozni az információk Szovjetunióba áramlását. Végül pedig több tényező, mivel a kémkedést a szovjet külpolitika nemhivatalos irányvonala is segítette akciói során.³¹ Mindezek révén a szovjetek stratégiájukban élhettek a létfontosságú időzítés eszközével a különböző akciók megszervezése során. A folyamatos hírszerzés és a külpolitika titkos vagy rejtett vonalának tevékenysége mellett a hivatalos szovjet külpolitikának, és személy szerint Molotovnak egyfajta kvázi-magabiztos politikát kellett folytatnia a nyugatiakkal szemben, hogy a szovjetek gyengesége, illetve fenyegetett helyzete ne tűnjön fel.³² A szovjetek célja az atombomba kérdésének bagatellizálása volt, azonban csak addig, míg saját bombaárzenáljukat meg nem teremtették.

Az atomdiplomácia terén Sztálin sokkal hamarabb átlátta a kínálkozó kiskapukat, valószínűleg a washingtoni vezetők nagyobb erkölcsi elkötelezettsége és aggályai, valamint a megfélemlítés eszközeinek alkalmazása terén tapasztalatlanságuk miatt. Így kijelenthetjük, hogy a szovjet kémkedést nagyban elősegítette a szövetségesek közt fennálló „demokratikus bizalom” légköre.³³ Egy másik fontos tényező, hogy Truman határozatlan politikát folytatott az atom-

kenységéhez lásd Robert Chadwell Williams: Klaus Fuchs: Atom Spy. Cambridge: Harvard University Press, 1987, pp. 60–61.

³⁰ L. 1. dokumentum.

³¹ Lásd a Komintern ilyen irányú tevékenységét.

³² Az 1945. szeptemberi londoni külügyminiszteri értekezleten a kemény, sőt kellemetlen tárgyalási stílusáról ismert Molotov szokatlanul új, mondhatni invetív tárgyalási stílust alakított ki, ezzel is takargatva a Szovjetunió valós vagy vélt gyengeségét az atomkérdést illetően.

³³ A tudósok elhivatottsága a felfedezések nemzetközivé tételében szintén fontos táptalajt szolgáltatott a hírszerzésnek. Lásd Bohr elkötelezettségét az információ megsztás iránt (3. dokumentum).

bomba hadászati és diplomáciai felhasználásával kapcsolatban, ezzel is kedvezett a szovjet kémkedésnek és felkészülésnek.³⁴ Azt mondhatjuk, hogy az amerikai és szovjet politika régi viselkedésmintái az új korszak kezdetén is megvoltak, csak éppen az őket kiváltó körülmények hiányoztak már. Ennek megfelelően a következő háborúban megpróbálták alábecsülni az atombomba hatását, nem tulajdonítottak neki döntő stratégiai jelentőséget.³⁵ Ugyanakkor a szovjet kém szervezetek gőzerővel munkálkodtak, nemcsak az Egyesült Államok területén, hanem Európában is. Amint azt az itt közölt 2-es, 3-as, és 4-es számú dokumentumok is jól illusztrálják, a szovjetek atomkémkedését a céltudatosan előkészített információszerzés és elemzés jellemezte,³⁶ és ebben nagyon is kihasználták az amerikai atomprogramban résztvevők tudósi idealizmusát.³⁷

Az elmondottak és a dokumentumok alapján összegezve kijelenthetjük, hogy az 1945 után inkubátori szakaszában járó hidegháború során a szovjetek nagyon komolyan fel tudták mérni az Egyesült Államok atommonopóliumának stratégiai előnyét. A rájuk jellemző óvatos, ám annál hathatósabb politikával mindent megtektek, hogy az előrevetíthető konfrontációs időszakban megvalósulhasson az atomparitás és mérsékeljék stratégiai hátrányukat. Kezdeti nehézségeik feloldásában kulcsfontosságúak voltak a hírszerzés forrásaiból származó információk, amelyeknek megszerzését a szovjet külpolitika kettős játéka és a megfelelő szervek (hírszerzés, tudományos intézetek, Politikai Bizottság) hatékony összekapcsolása segítette elő, ugyanakkor tagadhatatlanul hozzájárult a demokrácia és a humanista tudósi attitűd is.

³⁴ Truman az 1945–46-os évet egy nemzetközi ellenőrző bizottság megszervezésével töltötte, ami az Egyesült Államok saját atomarzenálját is érintette volna. Bizonyos szempontból ez is a diplomáciai tétováság része volt, mindazonáltal a demokratikus rendszerek sajátja is egyben, hogy háború nélkül nem kezdenek fenyegető diplomáciai akciókba.

³⁵ L. Gaddis, pp. 193–194.

³⁶ A hírszerzői tevékenység során kiválóan koordinálták a Kurcsatov féle tudományos elemzői és a tulajdonképpeni kémtevékenységet. A Bohrnak feltett kérdéseket is maga Kurcsatov „készítette elő” a Leningrádi Tudományos Akadémián.

³⁷ Jelen esetben Niels Bohr dán fizikusról van szó.